

Олена Палько

ФЕНОМЕН ЄВРОКОМУНІЗМУ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена аналізу та оцінці явища єврокомунізму в суспільно-політичній думці Західної Європи. Автор всебічно розглядає явище єврокомунізму у 1960–1970-х роках та вказує на особливості цього напрямку поряд з іншими соціалістичними ідеями. Автор визначає актуальність цього явища та зауважує щодо необхідності врахування досягнень цього європейського філософського руху для сучасної політичної ситуації в Україні.

Ключові слова: єврокомунізм, «третій шлях до соціалізму», модифікація марксизму, національний комунізм

Olena Palko. The phenomenon of Eurocommunism in West-European social and political thought. This article touches upon the problem of Eurocommunism and estimates its place among the social thoughts of Western Europe in the XX century. The main peculiarities of this doctrine are depicted and compared with the earlier modification of Marxist theory in Europe. The author shows the urgency for studying this phenomenon and considers main conclusions which can be made for current political situation in Ukraine.

Keywords: Eurocommunism, «third way to socialism», modifications of Marxism, national communism

Ідеологію комунізму можна вважати однією з найвпливовіших у ХХ столітті. І не лише тому, що майже ціле століття існувала держава, в якій вона набула статусу державної програми. Ми можемо говорити про цілий комуністичний світ, що був захоплений ідеями К. Маркса. Важливою ознакою марксистської ідеології є її гнучка, мало не універсальна пристосовуваність до різноманітних умов розвитку суспільства, що, зокрема, втілилось у її національних адаптаціях комуністичної ідеології у ХХ столітті.

Окрім того, до комуністичної ідеї можна підходити по-різному. По-перше, коли вона стає державною ідеологією та здійснюється через діяльність єдиної політичної партії.

По-друге, коли проникає у громадську думку через посередництво різних політичних партій комуністичного спрямування. У першому випадку, комуністична ідея служить для виправдання конкретної політики правлячої еліти. У другому випадку ця ідея, не застосовувана до практики державного управління, залишається на рівні утопії, а тому має велику кількість прихильників.

Європа другої половини ХХ століття стала ареною боротьби різних політичних ідеологій. Можна з упевненістю стверджувати, що у цей час відбувалась і інтелектуальна дискусія в межах соціалістичного табору. Два відмінні шляхи соціально-політичного та економічного розвитку поділеної Європи втілились у двох моделях становлення ідеології комунізму. Перша – спотворена практикою партійної діяльності викривлена форма комуністичної ідеології – марксизм-ленінізм, яка з подачі СРСР була перенесена на країни Східної Європи. Єдність соціалістичного табору трималася на ідеологічній монолітності та догматичності, що уповні виявлялось у боротьбі проти опортунізму, ревізіонізму та інакомислення західноєвропейських марксистів.

У цей же час спостерігається зростання популярності ідеології марксизму у країнах Західної Європи, активізується діяльність комуністичних партій. Саме цей період розвитку марксистської доктрини набув означення єврокомунізм. Складність у визначенні цього явища полягає у тому, що ця теорія не має якогось певного організаційного оформлення, єдиного центру чи узагальненої програми. Тому під єврокомунізм можна підвести широке коло доктрин та концепцій політичних сил, які сповідують ідеї соціальної емансипації з урахуванням об'єктивних умов сучасності.

Єврокомунізмом можна назвати сукупність теорій та практичних підходів до реалізації соціальних цілей, розроблених представниками європейських комуністичних партій, особливо в Італії, Іспанії та частково Франції, що мали за основу трансформацію суспільного ладу демократичними методами, тобто наближення соціалізму засобами демократії. Ідеологічно необхідність появи єврокомунізму пояснювалася поверненням до первісного розуміння ідей Карла Маркса, невикривлених марксизмом-ленінізмом, а також спробою співробітництва з іншими (буржуазними)

партіями для реалізації інтересів своїх прихильників. Представники політичних партій, що підтримували ідеї єврокомунізму, намагалися засудити практику реалізації теоретичних положень К. Маркса та Ф. Енгельса у СРСР, а тому так активно виступали проти домінування цього варіанта марксизму у Європі та намагалися позбавитися впливу КПРС. Самі представники цього руху називали свою доктрину «оригінальним розвитком думки та дії комуністичних партій Західної Європи» [10].

Варто зауважити, що процес творчого розвитку марксизму знайшов втілення не лише в теорії єврокомунізму, що як офіційна позиція декількох європейських комуністичних партій з'явилася наприкінці 1970-х років. Якщо розглядати процес модифікації марксизму не за назвою, а за суттю поставлених завдань, то початки такого підходу можна віднайти з початку 1940-х років, коли була усвідомлена необхідність співробітництва усіх суспільних верств та політичних партій для боротьби з нацистською Німеччиною. Саме необхідність утворення коаліцій з представниками інших партій зумовила перегляд певних догматичних положень європейських комуністичних партій.

Цей підхід став можливим на основі використання попередніх теоретичних обґрунтувань щодо можливості застосування марксизму у зв'язку зі змінами історичних та політичних умов у ХХ столітті та мав на меті пояснити реальність втілення комуністичних ідей з врахуванням регіональних завдань. Історично першим, важливим для нашої проблеми переглядом теорії ортодоксального марксизму була філософія А. Грамші. Вважається, що саме його вчення уможливило узгодження ідей марксизму із об'єктивними умовами існування західного суспільства [7].

У своїх «Тюремних зошитах» автор засуджував здійснення більшовицької революції у Російській імперії, що відбулася, з його погляду, в обхід марксистського вчення. У своїй статті «Революція проти «Капіталу», що була написана одразу ж у 1917 році, автор доводив, що ця революція не була пролетарською, адже сам цей клас не був достатньою мірою розвинений у Росії. Більше того, він стверджує, що більшовики зреклися К. Маркса, а тому зовсім не були марксистами [1]. Можливо, саме такі ідеї А. Грамші симпатизували майбутнім представникам євро-

комунізму, що оголосили філософа своїм натхненником. Але, як доводить американський дослідник творчості італійського філософа К. Харман, останній був так само далеко від єврокомунізму, як і від марксизму-ленінізму. Автор вказує на такі основні риси філософії А. Грамші, як необхідність знищення капіталістичної держави шляхом революції, зневага до парламентаризму та міжкласового співробітництва, відстоювання центральної ролі робітничого класу у побудові комунізму, які у середині століття почали замовчуватись [8].

Пізніше критика панівної ролі комуністичної партії знайшла своє втілення у теоретичному обґрунтуванні політики Й. Броз Тіто в Югославії. Через конфлікт із Й. Сталіним керівництво Югославії відмовилося від участі у Інформбюро, а також багато в чому заперечили положення марксизму-ленінізму. З цього часу почали проводитися реформи у пошуках «югославського шляху» до соціалізму. Була проведена децентралізація в управлінні та плануванні економіки. Це була своєрідна форма капіталізму, що мала за основу самоуправління робітників на підприємствах та приватній ініціативі у сільському господарстві.

У державі також відмовилися від керівної ролі Комуністичної партії, яка була перетворена на Союз комуністів (СКЮ). Партія позбувалася свого революційного статусу, натомість оголошено Союз комуністів як політичний інструмент робітничого руху, метою діяльності якого було забезпечення розвитку соціалістичної свідомості мас. На ІХ з'їзді СКЮ Й. Броз Тіто оголосив, що ця організація починає процес власної зміни та перетворення із класичної партії у керівну ідейно-політичну організацію нового типу. Таким чином партія відмовлялася від своєї політичної влади на користь самоуправління [2, с. 117]. Небезпека таких реформ для політичної гегемонії СРСР була очевидною ще й тим, що Тіто оголосив, що так звана югославська форма соціалізму може бути застосована і в інших соціалістичних країнах. Безпартійна демократія, до впровадження якої прагнули в Югославії, була оголошена загальним принципом комуністичного руху.

Уже в 1950-х роках вплив ідей Тіто помітний у Польщі, під час приходу до влади В. Гомулки, та у подіях

в Угорщині у 1956 році. Саме югославсько-радянський розрив 1948 року, на думку дослідників, започаткував розкол комуністичного руху за національною ознакою [5, с. 642]. Політична криза 1971 року сприяла зміні поглядів на роль партії серед її керівництва. На XXI засіданні Президії СКЮ Й. Броз Тіто зауважив, що «необхідно зміцнювати наш Союз комуністів як ефективне революційне знаряддя, як авангард нашого робітничого руху» [2, с. 123], а попередні тенденції партійного будівництва були оголошені помилковими.

Грунтуючись на теоретичних поглядах своїх попередників, єврокомунізм у формі більш практичного вчення виник та його ідеї набули найбільшого поширення серед керівництва Італійської та Іспанської Комуністичних партій. Саме ці партії мали великий досвід співпраці з іншими політичними силами у боротьбі з єдиним ворогом – фашизмом. Так, для прикладу, у 1936 році в Іспанії був утворений Народний фронт з комуністів, соціалістів та республіканців, що здобули переконливу перемогу на виборах. Навіть зі встановленням диктатури Франко діяльність комуністичної партії не припинялася. Практика Народного фронту, що базувалася на об'єднанні найбільшої кількості сил для ефективного управління державою, стала дуже популярною після війни.

Після XX з'їзду КПРС у 1956 році з'явилася легальна можливість критики марксизму-ленінізму у сталінському варіанті. Деяке ослаблення залежності європейських компартій від КПРС дало можливість виникнути новим ідеям у межах комуністичних партій. Окрім цього, у 1960-х роках відбулися певні події, що об'єктивно зумовили розвиток ідеї європейського комунізму. По-перше, студентські революційні виступи у 1968 році в Парижі довели неспроможність капіталізму підтримувати постійне зростання добробуту громадян, а також викрили ілюзію про задоволення інтересів усіх верств у капіталістичному суспільстві. Це було певне наближення до нової популярності соціалістичних ідей. З іншого боку, події Празької Весни показали, що соціалістичні ідеї не можуть більше втілюватись у традиційних формах. Постала ідея необхідності демократизації комуністичного руху зсередини, включення соціалістичних партій до процесу демократизації в межах

країни та ширше – Європи. Викриття тоталітарної суті сталінського режиму поставило вимогу побудови соціалізму на новій, відмінній від радянської, основі.

У 1970-х роках діяльність цих партій щодо створення особливого політичного курсу на демократизацію разом зі звільненням від впливу СРСР набула ще більшого розмаху. У 1977 році у Мадриді лідери трьох комуністичних партій Е. Берлінгуер (1972 – 1984), С. Карілло (1976–1985) та Ж. Марше (1972–1994) оголосили про можливість переходу до соціалізму новим шляхом, в умовах миру та свободи. Цей новий шлях мав назву, наприклад, «соціалізм кольору Франції» [10] або «самостійний та національний шлях до соціалізму в Італії» [11]. Цього ж року вийшла програмна праця С.Карілло «Єврокомунізм та держава», що теоретично означила положення нової доктрини. Ці партії виходили з того, що соціальний прогрес суспільства може бути досягнутий лише спільними зусиллями та бажанням більшості. Стосовно досягнення соціалізму демократичними засобами, у 1975 році у спільній заяві Італійської та Французької компартій було висловлено думку, що шлях до соціалізму може бути реалізований лише в рамках постійної демократизації економічного, політичного та соціального життя. Таким чином соціалізм буде найвищою сходинкою розвитку демократії та свободи [11].

Окрім загальної демократизації в комуністичному таборі, була і прагматична мета для оголошення курсу на єврокомунізм у 1970-х роках. Чергові вибори в Іспанії, Італії та Франції показали, що популярність комуністичних партій постійно падає, а тому для утримання влади потрібно було переорієнтовуватися на новий електорат. Іспанська комуністична партія після смерті Франко у 1976 році лише вийшла з підпілля та боролася за підтримку. Прихильність до Італійської комуністичної партії також постійно падала. На парламентських виборах у 1968 році ІКП набрала всього 26,9% голосів, тоді як нова політика у 1976 році принесла партії 34,4% голосів – небачений успіх для комуністів, який має бути також співвіднесений з економічною кризою 1974–1975 рр.

Для комуністичної партії Франції «єврокомуністичний період» був значно коротший. Лідери цієї партії до початку

1970-х років не виявляли особливих прагнень критикувати політику КПСР. Для них єврокомунізм полягав лише у наголошенні на повазі до демократичних основ та громадянських свобод людини. У вступній промові на XXI з'їзді партії у 1974 році було заявлено, що «безпрецедентний розквіт демократії та свобод дозволяє гармонійно поєднати суспільні інтереси народу та нації з індивідуальними схильностями кожного громадянина», а також, що французький шлях до соціалізму може бути лише демократичним [6, с. 33].

Таким чином, представники європейських комуністичних партій почали поступовий перехід до нової теорії робітничого руху, який би міг відбити усі ті умови, що почали впливати на формування комуністичної ідеології в умовах капіталістичного розвитку. Європейські комуністичні партії, принаймні їх значна частина, змінили своє устремління із революційних на реформістські, тобто ствердили ідею про те, що до соціалізму можна і слід прийти шляхом поступових реформ наявного ладу та у співпраці з найширшим колом політичних сил. У цьому прагненні комуністичні партії почали нагадувати соціал-демократичний підхід у досягненні соціальної справедливості, що набув широкої популярності ще у 20–30-х роках ХХ століття. Сама проблема розмежування теорії єврокомунізму та соціал-демократії є важливою для встановлення оригінальності першого як окремої доктрини. Адже вимоги щодо співпраці з іншими політичними силами, розширення соціальної бази, переорієнтація партії з революційної на реформістську є основними вимогами соціал-демократичних партій.

Єврокомунізм за своєю суттю був спробою поєднати очищені від радянських нашарувань ідеї автентичного марксизму з урахуванням власних умов та можливостей розвитку цієї доктрини. Саме такий відхід від радянської орієнтації як єдино правильної та можливої і можна назвати істотною характеристикою єврокомунізму, що відрізняє його від попередніх ревізій марксизму та соціал-демократії.

У 1978 році на ІХ з'їзді Іспанської комуністичної партії її лідер С.Каррілло оголосив, що їхня партія більше

не є марксистсько-ленінською, а відтепер є марксистською демократичною революційною партією. У 1979 році на XXIII Конгресі ФКП було оголошено про заміну терміна «марксизм-ленінізм» на «науковий соціалізм» у всіх документах партії. П. Тольятті на XV з'їзді ІКП заявив, що марксизм-ленінізм не відображає усього теоретичного спадку соціалістичної думки [3, с. 75].

Для розуміння єврокомунізму як окремої оригінальної доктрини потрібно проаналізувати ті основні положення, що вирізняли їх від попередньої модифікації марксизму. Єврокомуністи заявили про формування нової партії, яка найбільше відповідає реальним умовам, в яких діють європейські комуністичні партії. Ця нова стратегія зумовила необхідні зміни у структурі та діяльності організації. Якщо партія мала на меті розвиток демократичного суспільства, то вона і сама у своїй внутрішній структурі та міжпартійних зв'язках повинна була стати максимально відкритою та демократичною. Метою такої партії було отримання широкої підтримки громадськості на основі співпраці та взаємодії з іншими політичними силами. Змінилося саме уявлення про те, якою повинна бути нова комуністична партія, щоб повністю відповідати усім тим вимогам, які постали в сучасних умовах.

Одразу після війни П. Тольятті лідер італійських комуністів, оголосив про оновлення організації з утворенням нової робітничої класової партії. Двома основними завданнями перед такою партією були здобуття максимальної підтримки на виборах та входження до широкої правлячої коаліції. З метою вирішення першого завдання компартія вперше була перетворена з кадрової у масову партію. Це зумовило величезний притік прихильників у члени партії. Так, у період з 1973 по 1975 рік ІКП набула 200 тисяч нових членів, а на 1975 рік загальна кількість членів партії досягла приблизно 1,6 млн чол. [4, с. 81]. Аналогічні процеси спостерігалися і в інших компартіях. Політичне зростання партійних рядів відбувалося за рахунок, як правило, симпатиків нової партії, що набувала нових рис у демократичних умовах.

Варто зауважити ті основні положення програми «нової партії», що порівняно зі статутом партії ленінського зразка зазнали найбільших змін:

1. Переосмислення ролі партії у суспільстві. Відповідаючи на всі ті завдання, що стояли перед європейськими комуністичними партіями, необхідно було переглянути значення партії у суспільстві. Було змінено визначення суті та мети партії. Так, по-перше, було відхилено ідею про авангардну роль партії. Прихильники єврокомунізму зауважували, що така роль не походить від назви чи доктрини партії, а повинна бути постійно підтверджена боротьбою партії за прихильність, можливістю вирішувати конкретні питання та відповідати на запити нового робітничого класу. По-друге, утвердилася думка, що в сучасних умовах комуністична партія повинна співпрацювати з іншими партіями соціального спрямування. Було визнано право та можливість інших робітничих партій долучатися до розв'язання соціальних проблем. По-третє, особливий наголос почали робити не на правах комуністичної партії як єдиної, що представляє інтереси пролетаріату, а на її обов'язках втілювати та реалізовувати інтереси робітників. Таким чином, компартія стала відкритою до політичних альянсів та співпраці не лише з іншими політичними партіями, а й з громадськими об'єднаннями.

2. Відносини між партією та суспільством. Нові реформи зумовили відкритість партійних організацій не лише до соціального контролю, а й до критики з боку опонентів. Гласність стала новою характеристикою партії. Засідання та документи партії було відкрито для загального доступу. Також партії єврокомуністичного спрямування відмовилися від свого опозиційного статусу, тобто від постійної критики існуючого ладу, натомість почали співробітництво з представниками колись ворожих ідеологічних організацій. Але таке співробітництво зовсім не має на меті погодження з існуючими умовами. Єврокомуністи обрали «третій шлях» зв'язку партія–держава: не догматичний, характерний для ортодоксальних комуністичних партій, та не спосіб вростання у суспільну структуру, що притаманний соціал-демократичним партіям, а процес зміни капіталістичного устрою шляхом входження в систему урядування та конкретними реформами для досягнення своїх цілей.

3. Відмова від статусу кадрової партії. Боротьба за широку підтримку зумовила переорієнтацію партії із

кадрової на масову. У 1946 році на VI з'їзді Комуністичної партії Італії було прийнято зміни до статуту, за якими членом партії могла стати особа, «яка є громадянином Італії, досягла 18-річного віку, незалежно від її релігійних та філософських поглядів, що приймає програму партії». Було відмінено положення про кандидатський стаж в один рік та необхідність рекомендацій від членів партії. Звичайно, це не означало, що партія мала на меті лише кількісне розширення. В одному із програмних документів Іспанської комуністичної партії було наголошено, що компартія тепер є масовою партією нового типу, яка приділяє велику увагу формуванню та розвитку своїх кадрів.

4. Нове наповнення терміна «демократичний централізм». У СРСР це поняття тлумачилось як виборність усіх керівних посад знизу до верху; періодичну звітність партійних органів перед своїми партійними організаціями та керівними органами; сувору партійну дисципліну та підкорення меншості більшості; безумовна обов'язковість рішень вищих органів влади для нижчих. У новому варіанті програм європейських комуністичних партій ці вимоги розглядались як авторитарні тенденції до бюрократизації в межах організації, з якими намагалися боротися. Можливим варіантом для таких змін стала спроба поєднання демократизму у висловленні думок та свобода їх обговорення з необхідністю забезпечення єдності та відданості партії. Внутрішній демократизм також почав означати те, що партія є відкритою до критики та альтернативних думок з боку своїх членів [4, с. 78].

Також було зменшено роль центрального комітету партії. Було оголошено, що усі рішення в межах компетенції партії повинні прийматися шляхом дебатів та широкого обговорення, а не через систему виконавчої вертикалі партії, тим більше – одноосібно.

Така демократизація внутрішньої структури комуністичної партії, однак, не стала загальносхваленою усіма прибічниками нового прочитання теорії марксизму. Так, керівництво Французької комуністичної партії заперечило підхід до партії як загальнонародної. Була висловлена думка, що комуністична партія повинна залишатися партією відданих прихильників, де рішення прийматимуться

шляхом широкого узгодження поглядів її членів. Таким чином було приглушено загальне уявлення про перетворення компартії на силу, єдиною метою якої є збільшення її чисельності.

Незважаючи на такі значні зміни у внутрішній структурі комуністичної партії, було багато критики з боку представників інших політичних сил у недостатній трансформації цієї організації. Викликала осуд заборона формування фракцій у межах компартії, недостатнє значення, якого надавалося виборним процедурам у формуванні структурних органів партії, збереження надважливої ролі апарату.

Але навіть з огляду на такі неповні зміни можна дійти висновку про значні зрушення у внутрішній структурі та переосмисленні тієї ролі, яку комуністична партія повинна відігравати у суспільстві, що дійсно створили образ «нової партії», який так критикували прихильники автентичної концепції авангардної партії марксизму-ленінізму, для яких спроба єврокомунізму стала «антимарксистським виразом антиробітничої діяльності [9], зрадою та капітуляцією перед імперіалізмом.

Звичайно, єврокомунізм був значним ідеологічним досягненням. Але наслідки дотримання його теорії для самих комуністичних партій не привели до значних успіхів. У 1980-х роках комуністичні партії Європи зазнали кризи. На парламентських виборах 1984 року Іспанська комуністична партія набрала лише 4% голосів, а у 1986 році розкололася на кілька дрібних партій. Італійська комуністична партія також поступово втрачала електорат. Навіть радикальні зміни (зміна емблеми, ліво-центристська орієнтація, засудження комуністичних забобон) не врятували партію від розколу. У 1991 році була утворена Партія демократичних лівих, а традиційна комуністична партія знайшла своє продовження у Партії Комуністичного оновлення. Комуністична партія Франції з 1984 року на виборах теж набрала не більше 10%.

Причини такого зниження популярності важко однозначно оцінити. З одного боку, реформи у СРСР, пов'язані з приходом до влади М. Горбачова, позбавили єврокомуністів їхнього основного пункту критики, адже нова влада не намагалася більше втручатись у справи європейських

комуністичних партій. По-друге, зменшення ролі пролетаріату як класу у суспільстві перетворило усю політику комуністично орієнтованих партій на демагогію. Проблема полягала не у неможливості постійно пристосовувати комуністичне вчення до демократичних начал життєдіяльності суспільства. Середній клас, який поступово формувався в Європі, не міг стати прихильником навіть найбільш реформованих ідей комунізму. Зрозуміло, що економічні спади та кризи, що є обов'язковою ознакою капіталістичного розвитку, забезпечують лівим європейським силам певний рівень підтримки серед населення. Тому боротьба за вплив на здійснення політичної влади у майбутньому може бути успішною лише для об'єднаних лівих сил.

Але все ще залишається привабливість комуністичних ідей для значної частини інтелектуалів. Якщо політична спроможність марксизму в сучасних умовах досить умовна, то науковий інтерес до цієї теорії постійно зростає. Сучасна теорія капіталістичного суспільства та ринкової економіки постійно звертається до «Капіталу» К. Маркса, аби зрозуміти причини постійних економічних криз та пошуку відповідей на питання, зумовлені необхідним прогнозуванням суспільного розвитку. Марксизм, використаний у такий спосіб, може слугувати як засіб до реформування самого капіталізму, адже ті закони ринку, які були означені К. Марксом, є постійно діючими.

Єврокомунізм як практична спроба пристосування марксизму до політичних обставин у сучасних європейських умовах виявився нездійсненим, але як ідеологічна форма нового погляду на марксизм залишився надбанням суспільно-політичної думки.

1. Грамши А. Революция против «Капитала» / А. Грамши. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://vif2ne.ru/nvz/forum/archive/60/60576.htm>

2. Кузнечевский В. Д. Эволюция югославской концепции социализма / В. Д. Кузнечевский – М., 1990. – 186 с.

3. Материалы VIII съезда Итальянской Коммунистической партии (Рим, 8–14 декабря 1956 г.). – М. : Госполитиздат, 1957. – (Документы и материалы зарубежных коммунистических и рабочих партий).

4. Материалы XIV съезда Итальянской Коммунистической партии (Рим, 18–23 марта 1975 г.). – М. : Госполитиздат, 1976. – (Документы и материалы зарубежных коммунистических и рабочих партий).

5. Фюре Ф. Минуте однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті / Ф. Фюре. – К. : Дух і Літера, 2007. – 810 с.

6. XXI внеочередной съезд Французской коммунистической партии (Витри, 24–27 октября 1974 г.) / [Материалы съезда]. – М. : Политиздат, 1975.

7. Azcarate M. What is Eurocommunism? / M. Azcarate // Eurocommunism/ [edited by G.R.Urban] / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.marxists.org/reference/subject/philosophy/works/it/eurocommunism.htm>

8. Harman C. Gramsci versus Eurocommunism / C. Harman // A quarterly journal of revolutionary Socialism. – October 4, 2006. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.marxists.org/archive/harman/1977/05/gramsci1.html>

9. Hoxha E. Eurocommunism is anti-communism / E. Hoxha. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.marxists.org/reference/archive/hoxha/works/euroco/env2-1.htm>

10. Marcy S. Eurocommunism: New Form of Reformism / S. Marcy. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : / <http://www.workers.org/marcy/cd/sameuro/euro/euro00.htm>

11. Pribicevic B. «Eurocommunism and the New Party»/ B. Pribicevic // In Search of Eurocommunism / [ed. By Richard Kindersley]. – London : Macmillan Press, 1981. – 113р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.marxists.org/archive/pribicevic/1981/eurocommunism.htm>